ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

УДК 373.5.091.64:94(477)]:37.014“2014/2019’’
DOI https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.2.11

Анісімов Володимир В’ячеславович,
аспірант кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
orcid.org/0009-0004-5305-195X
avolodimir118@gmail.com

ПІДРУЧНИК ІСТОРІЇ ТА ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ 2014–2019 РР.

Мета статті – показати зв’язок між політикою держави та підручником історії. Продемонструвати, що історія є важливим інструментом державної політики в школі. Методи. У роботі використано групу загальнонаукових методів – аналіз, синтез, індукція, дедукція. Джерельна база. Як джерела використано шкільні підручники з всесвітньої та української історії.

Результати дослідження. Установлено, що національна ідентичність у дітей формується кількома шляхами. Одним з них є навчання в школі, де на уроках історії та громадянської освіти відбувається формування свідомого громадянина. Одним із засобів навчання є підручник. Зміст підручника відбиває поточне політичне становище в країні. Після Революції гідності до влади в країні прийшли люди, що взяли курс на євроінтеграцію. Це, своєю чергою, привело до низки реформ в різних сферах, зокрема до перетворень у сфері освіти. Серйозних змін зазнало вивчення історії. У школі введено новий предмет у 10 та 11 класах – інтегрований курс «Історія: Україна та світ». Це була спроба позбутися старого спадку розділення історії на два складники – вітчизняну та всесвітню. Водночас змінено навчальну програму предмета. Окрім того, важливий вплив на зміст підручника здійснили російсько-українська війна та пошуки української самоідентифікації.

Висновки. Автором проаналізовано низку підручників, він виявив 3 основні теми пересічення політики та історії: європейська інтеграція, російсько-українські відносини, національний наратив. Ці теми якнайточніше відображають зв’язок шкільної освіти з державною політикою.

Ключові слова: середня освіта, політика історичної пам’яті, європейська інтеграція, російсько-українська війна, шкільний підручник історії.

Anisimov Volodymyr,
Postgraduate Student at the Department of World History and Religious Studies
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
orcid.org/0009-0004-5305-195X
avolodimir118@gmail.com

TEXTBOOK OF HISTORY AND HISTORICAL POLITICS IN UKRAINE 2014–2019

The purpose of the article is to show the connection between state policy and the history textbook. To demonstrate that history is an important tool of state policy in school. Methods. The work uses a group of general scientific methods – analysis, synthesis, induction, deduction. Source base. School textbooks on world and Ukrainian history were used as sources.

Results. It was found that national identity in children is formed in several ways. One of them is studying at school, where a conscious citizen is formed in history and civic education lessons. One of the means of learning is a textbook. The content of the textbook reflects the current political situation in the country. After the Revolution of Dignity, people who took a course towards European integration came to power in the country. This, in turn, led to a number of reforms in various areas, including transformations in the field of education. The study of history has undergone serious changes. A new subject was introduced in the school in grades 10 and 11 – the integrated

course “History: Ukraine and the World”. This was an attempt to get rid of the old legacy of dividing history into 2 components – domestic and world. At the same time, the curriculum of the subject was changed. In addition, the Russian-Ukrainian war and the search for Ukrainian self-identification had an important impact on the content of the textbook.

Conclusions. The author analyzed a number of textbooks and identified 3 main themes of the intersection of politics and history: European integration, Russian-Ukrainian relations, national narrative. These themes most accurately reflect the connection between school education and state policy.

Key words: secondary education, politics of historical memory, European integration, Russo-Ukrainian war, school history textbook.

Постановка проблеми. Історична пам’ять формується двома основними шляхами – «згори» та «знизу». «Знизу» ці процеси відбуваються шляхом природної еволюції. Людина народжується в певному соціальному середовищі, де їй прищеплюють відповідні погляди на історію її родини, країни. «Згори» ці процеси формулює держава шляхом масової, стандартизованої освіти. Шкільний підручник разом з учителем історії протягом ХХ століття відігравали важливу роль у формуванні ідентичності громадянина певної країни. Як зазначав лейпцизький професор Оскар Пешелі, «коли пруссаки побили австрійців, це була перемога прусського шкільного вчителя над австрійським» (Громенко, 2022). І навіть з розвитком технологій у першій чверті ХХІ століття роль указаних факторів не зменшується. Важливим інструментом залишається підручник історії.

Мета статті – проаналізувати взаємозв’язки між політикою української держави та створенням підручників історії. Показати, що історія в школі є елементом історичної політики держави. Джерельною базою дослідження є шкільні підручники з історії. Протягом 2015–2019 років випущено велику кількість підручників з історії, тому в процесі дослідження нам довелося робити найбільш презентабельну вибірку, яка б відображала тенденції в підручникотворенні епохи.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика взаємовідносин державної політики й створення навчальних посібників нова та нерозроблена. Є монографія Федора Турченка, у якій розповідається про підручники з історії України, написані на початку незалежності України (Турченко, 2016). У них показується генеза українського підручникотворення. Розповідь у дослідженні доведена до Євромайдану. Окремо варто згадати працю «Підручник історії: проблеми толерантності» (Касьянов, Полянський, Гирич, 2012). Автори досліджують тенденції в забезпеченні толерантного відображення історичної минувшини різних народів, зокрема українців, у шкільних підручниках історії.

Виклад основного матеріалу. Після перемоги Євромайдану та приходу до влади президента Петра Порошенка і його команди Україна продовжувала й активно поглиблювала курс на євроінтеграцію. Це проявлялося в реформуванні країни: безвізовий режим з Євросоюзом, спроби боротися з корупцією, провести судову реформу. У цьому ж руслі особливу увагу політичне керівництво країни приділило освітній реформі. Петро Порошенко зазначав: «Виховання та майбутнє формування особистості залежить від двох факторів: перше – це батьки, друге – це вчителі» (Порошенко, 2018).

Важливою віхою в подальшій європеїзації освіти стала Нова українська школа. Реформа освіти сприяла змінам у викладанні історії зокрема. У 2017 році Міністерство освіти та науки вирішило об’єднати навчальні шкільні курси в старших класах «Історія України» та «Всесвітня історія» в один предмет – «Історія: Україна і світ», а також провести ребрендинг програм у 6–9 класах. Обґрунтовувалося це рішення тим, що історичні процеси, які відбувалися в Україні та світі, були схожими. Історію України потрібно розглядати в контексті всесвітньої (Мудрий, Аркуша, 2018, с. 5; Мержиєвська, Артимишин, 2023, с. 7).

Окрім того, на викладання історії в школі вплинула гібридна війна з Росією, яка почалася у 2014 році, анексія Криму, що також змістило певні акценти у вивченні історії в школі. У цій статті ми хотіли б проаналізувати, як відбилися зміни в історичній політиці на підручнику історії. Аналіз буде здійснюватися навколо трьох основних тем: національний наратив, євроінтеграція, стосунки з Російською Федерацією.

Варто відзначити: ми далекі від тези, що підручники історії пишуть у міністерстві чи певними політиками. Однак міністерство встановлює державний стандарт вивчення історії, на основі якого складають підручники. Там проглядається основна схема, за якою здобувають освіту учні в школі.

Національний наратив. Насамперед варто зазначити, що кардинально основа підручника не змінилася (Турченко, 2016; Касьянов, Полянський, Гирич, 2012). Починаючи з 1991 року, у підручник активно впроваджувався національний наратив – суміш народницьких та державницьких підходів в історіографії кінця XIX – першої половини XX століття (Турченко, 2016, с. 32–42; Касьянов, Полянський, Гирич, 2012, с. 8–23). У його основі лежали погляди Михайла Грушевського та В'ячеслава Липинського (Турченко, 2016, с. 40–41; Касьянов, Полянський, Гирич, 2012, с. 8). Історія українського народу є альфою та омегою історії (Грицак, 2021, с. 9), а державницька школа ще додавала тезу, що без держави не буде народу (Грицак, 2019, с. 381–382; Грицак, 2021, с. 10).

Згідно із цими поглядами, українці формуються на основі антського союзу племен (VI–VII століття). Трохи пізніше приходять варяги, які допомагають формувати Руську державу, хоча зачатки державотворення там існували ще до їхнього приходу. Новацією в шкільних підручниках було впровадження терміна «Русь-Україна» з наукової творчості Михайла Грушевського, щоб підкреслити український характер цієї держави (Гісем, Мартинюк, 2015, с. 10). До 2015 року в підручниках використовували термін «Київська Русь».

Дуже швидко варяги асимілюються та стають частиною народу. Русь у підручниках зображується українською державою, наявність інших народів ігнорується. Степовики зображуються переважно ворогами, про угро-фінів згадки спорадичні: у підручнику Гісема згадуються аж раз (Гісем, Мартинюк, 2015, с. 15). Після 1240 року українська історія плавно перетікає в Галицько-Волинську державу, або Королівство Руське, а згодом – у Литовське князівство.

Литва зображується вже більш зважено, як поліетнічна держава. Поступово в історію України. У підручнику є також інформація про Кримські та Причорноморські території, у якому розповідається про татар, греків, вірмен (Гупан, 2015, с. 169–176; Гісем, 2015, с. 191–197). Далі українські території потрапляють до складу Речі Посполитої. Цей період історії відображається у 8 класі.

Українську історію зображують у похмурих та тривожних тонах. Авторами підручників стосовно політики Речі Посполитої вживають терміни, які ще характерні для радянської історіографії: «соціальне гноблення», «національне гноблення», «польсько-шляхетський гніт», «феодальний гніт» (Струкевич, 55, с. 228) (загалом слово гноблення в підручнику Струкевича вживається 27 разів). Народ бореться за свою свободу проти всіх загарбників. Вершиною цієї боротьби стала Національно-визвольна війна середини XVII століття. За нею йде Руїна та розшматування Гетьманату між сусідніми державами, а за ними полонізація та русифікація. Меншин у цій історії немає. 8 клас виявився найменш реформованим у цьому плані.

На 9 клас припадає вивчення історії «довгого XIX століття». Воно зображується як період національного відродження. Тут уже, крім історії українців, з'являються окремі параграфи про кримських татар. Найімовірніше, це суто політична декларація, пов'язана з анексією Криму. Раніше автори підручників не вносили теми з історії кримських татар у підручники. Винятком було вивчення історії Кримського ханства в 7 класі. Центральною постаттю цього відродження є Ісмаїл Гаспринський, чию біографію можна знайти в кожного автора (Гісем, 2017, с. 154–156). Окремі згадки присвячені представникам інших народів, що проживали на українських територіях, – євреїв, росіян.

10–11 клас розглядає актуальні питання сьогодення: Першу світову війну, революцію 1917–1922 років, період Радянського Союзу, сучасну історію. Ці події є важливими складниками історичної політики сьогодення. Тому цим темам приділяється набагато більше часу, ніж усій попередній історії, яка творилася на українських землях. Фактично тут продовжується лінія героїчної боротьби українського народу за визволення та українську державу.

Окремо варто зазначити деякі суперечливі моменти історії, які по-різному трактуються авторами в курсі 10 класу. Це проблематика українсько-польських відносин часів Другої світової війни, зокрема протистояння УПА та АК на території Західної України. Тривалий

час ця проблема або замовчувалася в шкільних підручниках, або доволі завуальовано описувалася: «Трагічно склалися відносини УПА з польськими озброєними загонами різних політичних спрямувань, що діяли в Західній Україні. УПА декларувала необхідність ліквідації другорядних фронтів, за винятком більшовицького й нацистського. Але досягти порозуміння з польськими національними силами не вдалося. Українці звинувачували в цьому поляків, які прагнули відновлення Польщі в довоєнних кордонах, поляки ж причиною ворожнечі вважали непоступливість українців. А жертвами цього політичного антагонізму було в основному мирне населення» (Турченко, 2011, с. 52).

Однак стосунки з Польщею поступово теплішали, Польща стала вважатися партнером та «головним адвокатом України в Європейському Союзі». Це все сприяло пошуку компромісу в питаннях минулого, що відобразилося в зображенні Волинської трагедії в підручнику історії. Ось як ці події описують Власов і Кульчицький: «Навесні 1943 р. Крайовий провід ОУН (б) на Волині ухвалив рішення про вигнання з Волині місцевих поляків. На той час українці становили до 80 % населення Волині, поляки – 15 %. Обґрунтуванням такого рішення стала потреба перешкодити планам польських політичних сил повернути повоєнній Польщі Західну Україну» (Кульчицький, Власов, 2018, с. 235).

Схожу думку висловлює Гісем: «ОУН і УПА розглядали виселення або знищення польського елемента на Волині та в Східній Галичині як усунення перешкоди до незалежності. Армія крайова винищення українського населення розглядала як ліквідацію ще одного противника й засіб утвердження польського права на ці землі» (Гісем, 2018, с. 216). Інший погляд мають Мудрий та Аркуша, вони цитують працю Володимира В'ятровича, який уважає, що жодної етнічної чистки не було, а була українсько-польська війна (Мудрий, Аркуша, 2018, с. 261).

Підсумовуючи, варто зазначити, що кардинально національний наратив, який прийшов на зміну радянським історичним схемам, не змінився. Однак поступово стали з'являтися нові теми, які почали його підважувати. Політичні події сприяли інтеграції в українську історію кримських татар, а також спробі рефлексій стосовно польсько-українських відносин часів Другої світової війни.

Євроінтеграція. Після перемоги Євромайдану українська влада остаточно взяла курс на євроатлантичну інтеграцію. У 2019 році були прийняті правки, які закріплювали це стратегічне рішення до конституції України. Нова геополітична ситуація вимагала внутрішнього переосмислення. Це спонукало переглянути історію в школах.

Першим вагомим кроком, який започаткував це переосмислення, стало запровадження нового курсу в шкільну програму «Історія: Україна і світ у 10–11 класі», що було спробою об'єднати два предмети в один, провівши ребрендинг старої програми. Як зазначають автори підручників, головною метою курсу було «описати історію України в контексті історії світу, насамперед Європи» (Мудрий, Аркуша, 2018, с. 5).

На практиці підручник виявився занадто європоцентричним. Історії країн Африки, Азії, Латинської Америки присвячено тільки 1 параграф з 38 наявних (Мудрий, Аркуша, 2018, с. 4), а також окремі коротенькі згадки в розділах про Першу та Другу світові війни. США та Канада розумілися як логічне продовження європейської цивілізації. Виникла ситуація, за якої європейська історія витіснила історію іншого світу. Якщо звернутися до звичайного курсу «Всесвітньої історії», то серйозних змін у 5–10 класах не відбулося.

У підручник внесли більше приміток, які підкреслюють близькість історії європейських країн та України. Підкреслюється «шлюбна дипломатія» Ярослава Мудрого. Зазначається, що за свого правління він став могутнім європейським правителем, «тестем Європи». Хоча, якщо подивитися на тодішні держави, легко помітити, що вони не були настільки могутніми, щоб зв'язками з ними можна було пишатися. Та й терміна «Європа» не існувало.

Перебування в складі Речі Посполитої чи Австро-Угорщини при всіх обмовках сприймається позитивніше, ніж перебування в складі Російської імперії, оскільки це були європейські держави, у яких зберігалися певні основи громадянських свобод. Цікаво описують автори підручників причини євроінтеграції. Після розпаду Радянського Союзу Україна опинилася між

двома сторонами – Митним та Європейським Союзами. Спочатку українське керівництво намагалося лавірувати, однак згодом, з огляду на історичні (політична, культурна близькість) та економічні причини, обрало Євросоюз. Так, європейська інтеграція є важливим ідеологічним наративом для авторів підручників.

Відносини з Росією. Українсько-російські стосунки протягом історії складалися складно та суперечливо. Від Переяславської ради до розпаду Радянського Союзу обидва народи чи перебували в безпосередній близькості у формі союзу, чи входили до складу імперії. Стосунки між ними коливалися від підтримки українців до спроб їх поглинення. Після розпаду Радянського Союзу новостворені держави пішли різними шляхами.

Росія повернулася на авторитарні рейки розвитку та відновлює нову імперію. Україна ж пробує розбудовувати демократію, шукаючи своє місце в цьому світі, прагнучи зберегти власну ідентичність. Усе це автоматично призводило до конфлікту з Росією. Після Євромайдану Росія анексувала Крим та підтримала сепаратистів на Донбасі. Це започаткувало російсько-українську війну, яка триває досі.

Згадані обставини сильно відобразилися на підручнику історії та на зображуваних сюжетах українсько-російських відносин. Руська держава зображується як давньоукраїнська держава; території, які становитимуть у майбутньому основу російському народу, називаються колоніями київської метрополії. Також учні на сторінках підручників фактично втягуються в ідеологічну війну з росіянами, де автори пропонують розвінчувати міфи росіян.

Взяти хоча б сюжет про Олександра Невського та Чудську битву. Автори підручника переповідають офіційне (яке вони називають традиційним) описання легендарної битви. І зазначають, що 12 березня 1995 року ухвалено закон «Про дні військової слави і пам'ятні дати Росії», у якому ця перемога визначається днем перемоги російських воїнів над німецькими рицарями (Щупак, 2015, с. 189). Водночас наводять міркування історика, який підважує офіційну версію тих подій (Щупак, 2015, с. 190), намагаючись так показати, як російська сторона міфологізує історію.

У ранній новий час відносини Гетьманщини та Московського царства / Російської імперії характеризуються спочатку союзом, потім зрадою Росії. Згадуються трагічні події: Батуринська різанина, ліквідація Запорозької Січі й подібні речі. Україну в складі Російської імперії характеризують колонією. Росія відновила кріпосне право, забороняла українську мову (Валуєвський циркуляр, Емський указ), що сильно загальмувало розвиток українського національно-визвольного руху. Й Україна прийшла неготовою до подій 1917–1918 року.

Радянський Союз розглядається в підручниках як реінкарнація Російської імперії. Більшовицька ідеологія вважається чужорідною для українського організму, а режим більшовиків був привнесений ззовні на російських багнетах (Струкевич, 2018, с. 3). У підручниках, які випускали раніше, таких формулювань уникали. Усі трагедії XX століття перекидаються на Росію, українці залишаються пасивними жертвами.

Окремою цікавою темою в підручнику історії є питання: чи була Україна колонією Росії? Незважаючи на негативне ставлення до імперської політики Росії, не всі дослідники погоджуються з тезою, що Україна була колонією Росії. Сама ідея того, що Україна є колонією, визрівала на початку XX століття, в середовищі лівих сил, оформилася в Радянському Союзі. Її висловлювали націонал-комуністи. І з того часу це питання неодноразово порушується в різних працях.

Це спричинено наповненістю понять «колонія», «метрополія». На думку декотрих дослідників, центр уважав українські території частиною метрополії, і на основі цього заперечують колоніальність України. Інші дослідники наголошують на питаннях культури, заперечення української ідентичності та нав'язування російської. За часів незалежності ця проблема з наукової сфери потрапила в політичну й стала елементом історичної політики.

Варто згадати виступ президента Петра Порошенка у 2018 році, пов'язаний з отриманням Томосу про автокефалію Православної церкви України: «Це є питання нашої державності. Це – питання всієї світової геополітики. ... Томос – фактично ще один Акт проголошення незалежності України. Імперія втрачає один з останніх важелів впливу на свою колишню колонію» (Порошенко, 2018).

У підручниках історії питання колоніального статусу залишалося суперечливим. Гісем

та Сорочинська ніяк не коментують статус України в складі Російської імперії. Просто зазначають, що вона входила до складу багатоетнічної імперії, яка пробувала асимілювати українців (Сорочинська, Гісем, 2017, с. 10). Бурнейко та Хлібовська також не бачать Україну колонією Росії. Однак просять дітей написати есе на тему «Колоніальна політика Австрійської імперії на українських землях» (Бурнейко, Хлібовська, 2017, с. 62).

Зовсім інший погляд на це питання мають Пометун та Гупан: «Промисловий розвиток України носив однобічний, по суті колоніальний характер. Лише 15 % підприємств України виробляли готову продукцію, а всі інші тільки постачали сировину для виробництва такої продукції в Росії. ... Розвиток української економіки базувався не на місцевому національному капіталі, а на іноземному – російському, німецькому, англійському, французькому, бельгійському (80–90 %), що призводило до вивозу левової частки прибутків за кордон» (Пометун, Гупан, 2017, с. 117). Схоже питання існує і стосовно Радянського Союзу.

Підсумовуючи, варто зазначити, що стосунки обох народів на сторінках підручника доволі конфронтаційні. Однак є питання, на які автори підручників не можуть дати однозначну відповідь. І це пов'язано не тільки з політикою, а й з ідентичністю авторів підручників, які сформувалися в СРСР. І для частини з них у часи їхньої молодості російсько-українські відносини бачилися зовсім з іншого ракурсу, ніж вони бачаться зараз.

Підсумок. На основі проаналізованого матеріалу можна сказати, що підручник історії виконує важливу ідеологічну функцію в державі. Він сприяє формуванню ідентичності школяра. Підручник історії пишеться в певному історичному контексті та відображає політичні настрої в країні. Україна після перемоги Євромайдану взяла курс на інтеграцію до ЄС, що потягнуло за собою низку реформ, найважливішою з яких стала освітня. Редагування навчальної програми, введення нового предмета інтегрованої історії в 10–11 класі увиразнили зміни у викладанні історії. Важливим складником цих процесів стало переписування підручників історії. Головними рисами нового підручника були: європейський вектор розвитку, орієнтованість на національний наратив історіописання, конфронтаційність з Росією. Дослідження взаємовідносин історичної політики з процесами написання підручників є новим, тому надалі воно потребує розробки. Наступним дослідникам варто звернути увагу на періоди, які передували нашому дослідженню. Або, можливо, порівняти схожі процеси в різних країнах.

Список використаних джерел:

Власов, В. Кульчицький, С. (2018). Історія України (рівень стандарту): підручник 10 кл. закл. сер. освіти. Київ: Літера ЛТД, 256 с.

Гісем, О. (2018). Історія України (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загал. сер. освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 240 с.

Гісем, О., Мартинюк, О. (2015). Історія України: підручник для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 272 с.

Гісем, О., Мартинюк, О. (2017). Історія України: підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. Харків: Видавництво «Ранок», 288 с.

Грицак, Я. (2019). Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ: Yakaboo Publishing, 656 с.

Грицак, Я. (2021). Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 432 с.

Громенко, С. (2025). Шкільні вчителі справді виграють війни. Росія це розуміє і готується до цього. А Україна? URL: https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/shkilni-vchiteli-spravdi-vigraiut-viini-rosiia-tse-rozumiie-i-gotuietsia-dotsogo-a-ukrayina/ (дата звернення: 22.02.2025 р.).

Гупан, Н. (2016). Історія України: підручник для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Видавничий дім «Освіта», 224 с.

Мержиєвська, В. Артимишин, П. (2023). Навігатор з історії України. Сучасність. Київ: Портал, 224 с.

Мудрий, М., Аркуша, О. (2018). Історія: Україна і світ: підручник для 10 кл. закл. заг. сер. освіти Київ : Генези, 288 с.

Підручник з історії: Проблеми толерантності / Г. В. Касьянов, П.Б. Полянський, І. Б. Гирич та ін. Чернівці: Букрек, 2012. 264 с.

Пометун, О., Гупан, Н. (2017). Історія України: підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: УОВЦ «Оріон», 288 с.

Порошенко, П. Імперія втрачає один із останніх важелів впливу на свою колишню колонію. URL: https://kharkivoda.gov.ua/news/95388 (дата звернення 22.03.25)

Порошенко, П. Реформа освіти починає приносити плоди. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2553718-reforma-osviti-pocinae-prinositi-plodi-porosenko.html (дата звернення: 22.02.2025 р.).

Сорочинська, Н., Гісем, О. (2017). Історія України: підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 272 с.

Струкевич, О. (2016). Історія України: підручник для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Грамота, 272 с.

Струкевич, О. (2018). Історія України: підручник для 10 кл. закл. заг. сер. освіти. Київ: Грамота, 240 с.

Турченко, Ф. (2011). Історія України: підручник для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 400 с.

Турченко, Ф. (2016). Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ: Генеза, 104 с.

Хлібовська, Г., Бурнейко, І. (2017). Історія України: підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. Тернопіль: Астон, 296 с.

Щупак, І. (2015). Всесвітня історія: підручник для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Видавництво «Світоч», 240 с.

References:

Hisem, O. (2018). Istoriia Ukrainy (riven standartu): pidruch. dlia 10 kl. [History of ukraine textbook for grade 10]. zakl. zahal. ser. osvity. Kharkiv: Vydavnytstvo «Ranok», 240 p. [in Ukrainian].

Hisem, O., Martyniuk, O. (2015). Istoriia Ukrainy: pidruchnyk dlia 7 kl. [History of ukraine textbook for grade 7]. zahalnoosvit. navch. zakl. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan, 272 p. [in Ukrainian].

Hisem, O., Martyniuk, O. (2017). Istoriia Ukrainy: pidruchnyk dlia 9 kl. [History of ukraine textbook for grade 9]. zahalnoosvit. navch. zakl. Kharkiv: Vydavnytstvo «Ranok», 288 p. [in Ukrainian].

Hromenko, S. (2025). Shkilni vchyteli spravdi vyhraiut viiny. Rosiia tse rozumiie i hotuietsia do tsoho. A Ukraina? [School teachers really do win wars. Russia understands this and is preparing for it. Is Ukraine?]. Retrieved from: https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/shkilni-vchiteli-spravdi-vigraiut-viini-rosiia-tse-rozumiie-i-gotuietsia-do-tsogo-a-ukrayina/ (last accessed 22.02.2025) [in Ukrainian].

Hrytsak, Ya. (2019). Narys istorii Ukrainy. Formuvannia modernoi natsii XIX–XX stolittia [Essay on the history of Ukraine. The formation of a modern nation of the 19th and 20th centuries]. Kyiv: Yakaboo Publishing, 656 p. [in Ukrainian].

Hrytsak, Ya. (2021). Podolaty mynule: hlobalna istoriia Ukrainy [Overcoming the past: a global history of Ukraine]. Kyiv: Portal, 432 p. [in Ukrainian].

Hupan, N. (2016). Istoriia Ukrainy: pidruchnyk dlia 7 kl. [History of ukraine textbook for grade 7]. zahalnoosvit. navch. zakl. Kyiv: Vydavnychyi dim «Osvita», 224 p. [in Ukrainian].

Khlibovska, H., Burneiko, I. (2017). Istoriia Ukrainy: pidruchnyk dlia 9 kl. [History of ukraine textbook for grade 9]. Zahalnoosvit. Navch. zakl. Ternopil: Aston, 296 p. [in Ukrainian].

Merzhyievska, V. Artymyshyn, P. (2023). Navihator z istorii Ukrainy. Suchasnist [Navigator on the history of Ukraine. Modernity]. Kyiv: Portal, 224 p. [in Ukrainian].

Mudryi, M., Arkusha, O. (2018). Istoriia: Ukraina i svit: pidruchnyk dlia 10 kl. [History: Ukraine and the world history textbook for grade 10]. zakl. zah. ser. osvity. Kyiv: Henezy, 288 p. [in Ukrainian].

Pometun, O., Hupan, N. (2017). Istoriia Ukrainy: pidruchnyk dlia 9 kl. [History of ukraine textbook for grade 9]. Zahalnoosvit. Navch. zakl. Kyiv: UOVTs «Orion», 288 p. [in Ukrainian].

Poroshenko, P. (2025). Reforma osvity pochynaie prynosyty plody [Education reform begins to bear fruit website]. Retrieved from: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2553718-reforma-osviti-pocinae-prinositi-plodi-porosenko.html (last accessed 22.02.2025) [in Ukrainian].

Poroshenko, P. Imperiia vtrachaie odyn iz ostannikh vazheliv vplyvu na svoiu kolyshniu koloniiu [The Empire is losing one of its last levers of influence over its former colony]. Retrieved from: https://kharkivoda.gov.ua/news/95388 (last assessed 22.03.25) [in Ukrainian].

Shchupak, I. (2015). Vsesvitnia istoriia: pidruchnyk dlia 7 kl. [World history textbook grade 7]. zahalnoosvit. navch. zakl. Kyiv: Vydavnytstvo «Svitoch», 240 p. [in Ukrainian].

Sorochynska, N., Hisem, O. (2017). Istoriia Ukrainy: pidruchnyk dlia 9 kl. [History of ukraine textbook for grade 9]. Zahalnoosvit. Navch. zakl. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan, 272 p. [in Ukrainian].

Strukevych, O. (2016). Istoriia Ukrainy: pidruchnyk dlia 8 kl. [History of ukraine textbook for grade 8]. zahalnoosvit. navch. zakl. Kyiv: Hramota, 272 p. [in Ukrainian].

Strukevych, O. (2018). Istoriia Ukrainy: pidruchnyk dlia 10 kl. [History of ukraine textbook for grade 10]. zakl. zah. ser. osvity. Kyiv: Hramota, 240 p. [in Ukrainian].

Turchenko, F. (2011). Istoriia Ukrainy: pidruchnyk dlia 11 kl. [History of Ukraine textbook for grade 11]. zahalnoosvit. navch. zakl. Kyiv: Heneza, 400 p. [in Ukrainian].

Turchenko, F. (2016). Ukraina – povernennia istorii. Heneza suchasnoho pidruchnyka [Ukraine – the return of history. The genesis of the modern textbook]. Kyiv: Heneza, 104 p. [in Ukrainian].

Vlasov, V. Kulchytskyi, S. (2018). Istoriia Ukrainy (riven standartu): pidruchnyk 10 kl. [History of Ukraine textbook for grade 10]. zakl. ser. osvity. Kyiv: Litera LTD, 256 p. [in Ukrainian].

Kasianov, H., Polianskyi, P. Hyrych, I. (2012). Pidruchnyk z istorii: problemy tolerantnosti [History textbook: problems of tolerance]. Chernivtsi: Bukrek, 264 p. [in Ukrainian].